

A 'KÖZ', A KÖZÖSSÉG ÉS A KÖZMŰVELŐDÉS KAPCSOLATAI A

19–21. SZÁZAD MAGYARORSZÁGÁN

[DOI 10.35402/kek.2019.4.1](https://doi.org/10.35402/kek.2019.4.1)

Absztrakt

A szó, majd a fogalom megjelenésének születése, formálódása, illetve fejlődése, vagyis „életrajza” összefügg a 'köz' előtag meghatározó helyével és szerepével. Idegen nyelvre szinte lefordíthatatlan közművelődés kifejezéssel gyakran találkozhatunk, többnyire a hivatalos, ritkábban a személyes szóhasználatban, hol tágabb, hol szűkebb jelentéssel, de voltak/vannak a történelemnek olyan szakaszai is, amikor előtagját, a 'köz' előtagot éppen száműzni igyekeztek mellőle, rendszerint politikai okokból. Használata vagy mellőzése tehát nem feltétlenül a használó, vagy használni akaró szubjektív belátástól függött. A tanulmány szerzője nem csak a fejezetcímekben rejelő, korszakonkénti ellentmondásos „jelentésekre”, hanem a kifejezés használatának vagy mellőzésének hátterére is szeretne rávilágítani.

Abstract

The dawn, the formation and the development of the words and the ideas, so their “biography” is attached to the defining role and place of the prefix 'köz' (public). We can encounter with the almost untranslatable phrase 'közművelődés' (public cultivation / culturalization) frequently, mostly in official, less often in private usage, sometimes with a broader, sometimes with a narrower meaning. However, there were times in history when usage of the prefix 'köz' (public) was banished due to mostly political reasons. Its usage or its lack of usage is not necessary depended on the subjective intentions of the speakers. The author of this paper does not only aim to discuss the periodically changing contradictory “meanings” hidden in the chapter titles but he also intends to shed light of the background of the usage or the avoidance of these meanings.

A szó, majd a fogalom megjelenésének születése, formálódása, illetve fejlődése, vagyis „életrajza” összefügg a 'köz' előtag meghatározó helyével és

szerepével. Idegen nyelvre szinte lefordíthatatlan közművelődés kifejezéssel gyakran találkozhatunk, többnyire a hivatalos, ritkábban a személyes szóhasználatban, hol tágabb, hol szűkebb jelentéssel, de voltak/vannak a történelemnek olyan szakaszai is, amikor előtagját, a 'köz' előtagot éppen száműzni igyekeztek mellőle, rendszerint politikai okokból. Használata vagy mellőzése tehát nem feltétlenül a használó, vagy használni akaró szubjektív belátástól függött. E tanulmány szerzője nem csak a fejezetcímekben rejelő, korszakonkénti ellentmondásos „jelentésekre”, hanem a kifejezés használatának vagy mellőzésének hátterére is szeretne rávilágítani.¹

A 'közművelődés' kifejezés – a közhivatal, közbirtok, közteherviselés, közadakozás, közbenjárás, közbecsülés, közboldogság stb. szóhasználatához képest – később jelenik meg, csak lassan válik ismertté. A fogalom megszületése, annak folyamatos formálódása a közoktatás megjelenéséhez és mind szélesebb körű, egyre differenciáltabb intézményszerűsítéséhez köthető. Az 1777-ben megjelent első, majd az 1806-os második *Ratio Educationis* szövege tartalmazta a „köz” művelődését megalapozó népoktatás értékét és fontosságát, mikor ezt mondja: „Az ifjúság tanítása és az egész tudományos körelrendelése minden erkölcsösebb nemzeteknél oly fontosnak vétegett, hogy ezekben hinnék nyugodni a tartományok közboldogságát”.² Népoktatási intézményeket kizárólag egyes hitközségek tarthattak fenn, amíg azokat Mária Terézia idején a polgári hatóságok ügykörükbe nem vonták.

1 Vö. Dáné T. K. 2017 Hét évtized a közművelődés szolgálatában. *Művelődés. Közművelődési havilap*, 4. sz. Melléklet, 7. o.; T. Kiss T. 2018 Adalékok a közművelődés „életrajzához” és annak hátteréhez. *Debreceni Szemle*, 3:300-310; T. Kiss T. 2019 A közművelődés alakváltozásai. Elméletek és gyakorlatok a 19–21. századi Magyarországon. *Zempléni Múzsza*, tavasz, 5-16.

2 Benkóczy E. 1928 *Pyrker első magyar tanítóképzője*. Az Egri Érseki r. k. Tanítóképző centenáriuma. Adatok a magyar tanítóképzés történetéhez. Egri Érseki Líceumi Könyvnyomda, Eger, 17.

A monarchia: „Boldog békeidők...” – „...én vagyok az első Ferenc József vitéz katonája...”

A polgári községek iskolafenntartó jogát és kötelességét csak a népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. tc. szabályozta végérvényesen. Ennek alapján minden község népiskolát volt köteles felállítani. Az 1867-es kiegyezést követően megalakult, Andrássy Gyula vezette szabadelvű kormány kultuszminisztere Eötvös József lett, aki a népoktatást – az *educatio nationalis* (nemzeti nevelés, népnevelés) kifejezést használva – szélesen értelmezte. Azért kell ezt „czélszerűen rendezni”, mert „a közműveltségünk feltétele, egyszersmind feltétele az állam jólétének s kifejeződésének is” – hangoztatta a népoktatási törvényjavaslat tárgyalásakor.³ Eötvös a népoktatást az egész nép (társadalom) és a magyar állam közös, vagyis közoktatási ügyének tartotta. A népoktatás részének tekintette a felnőttekkel való foglalkozást (különös tekintettel az analfabéták írni-olvasni tanítására) és az értelmiségnek a köz érdekében kifejtett aktív felelősségvállalását. Eötvös az MTA Kazinczy Ferenc emlékünnepélyén tartott beszédében hangsúlyozta: „de szabad-e elfelejtenünk, hogy azon férfú, ki személyes érdekeit elhanyagolva, egész életét csak a köznek szentelé...”⁴. A miniszter számos emlék- és ünnepi beszédében kiemelte a „közjónak”, az „olvasóközönségnek”, a „nemzet művelődésének” segítését, fontosságát;⁴ Kornis Gyula szerint „megalapozva ezzel az újabb magyar közművelődés ügyét”.⁵

Eötvös Józsefet követő kultuszminiszterek sorában elsőként Trefort Ágostonnál jelenik meg a közművelődés szó. *A közoktatás teendőiről* címen tartott beszédében mondja: „A közművelődési czélokra előirányzott összeg nem tér el jelentékenyen attól, a mit a tisztelt ház a múlt évben e czélra megszavazott. Sértés volna a tisztelt házra nézve, ha e czélok

fontosságáról itten beszélni akarnék. E téren sok a tenni való: de itt is szemmel kell tartani az ország pénzügyi viszonyait és sokat a jövőre bízni”.⁶

Csáky Albin kultuszminiszter programbeszédében a közművelődés kifejezés gyűjtőfogalomként szerepel. „Már most összefoglalva egy keretbe közművelődésünk egészét, nem tehetem, hogy ezen alkalommal és ezen helyről hálás kegyelettel ne emlékezzem meg hivatali elődömről: Trefort Ágostonról”.⁷

A századforduló éveiben a közművelődés értelmezésében – gyakorta Eötvösre hivatkozva, aki szerint a „kultúra érdekeit társadalmi úton kell első sorban művelni, minden centralistikus áramlatok daczára...”⁸ – megjelenik az *University Extension* eszméje. Schneller István akadémikus írja 1890-ben „az U. E.-t [*University Extension*] közvetlenül előkészítő sorozatos előadásokkal is találkozunk, hogy nevezetesen Pozsonyban már a 80-as évek elején és ez évben is egyesek vállalkozása útján tartattak ilyen előadások, hogy Baross Gábor által szervezett országos bizottság a gyárimunkásnép számára rendszeresítette a sorozatos előadásokat: utalok arra, hogy az eszmék szolgálatában lelkesen fáradozó kultúrpolitikusunk, ki social-politikai kérdések iránti érdeklődésemet immár majdnem 30 évvel ezelőtt először keltette fel s jelenleg is hazai viszonyainkat illetőleg szívesen támogatott tanácsaival. György Aladár közművelődési csarnokok létesítésével igyekszik Baross Gábor örökét biztosítani s azt nemcsak egyes napokra (ünnep- és vasárnap), hanem a munkások egész életére kihatóan gyümölcsözővé tenni”.⁹

Ugyanezen évben – 1890-ben – *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* címen röpiratot tesz közzé Berzeviczy Albert, későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter. A szerző a „közművelődésünk hathatósabb föllendítése céljából, mindenekelőtt egy harmadik egyetemnek a felállítását teszi az egész tanügyi reform élére...” – írja a röpiratra reagálva Török Aurél egyetemi tanár.¹⁰ Berzeviczy a

3 Báró Eötvös József beszédei a népoktatási törvényjavaslatról és az elemi oktatásról. In T. Kiss T. 1993 *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)*. Eötvös Alapítvány – Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest, 155. o.

4 B. Eötvös József: *Emlék- és ünnepi beszédei. (1886)* Második bőv. kiad. Budapest, Kiad. Ráth Mór, 111, 124, 262, 319, 382. o.

5 Kornis Gy. 1929 *A magyar közoktatásügy. Magyarok a kultúráért.* (szerk.) Dr. Lukács György nyug. miniszter, orsz. képviselő. Budapest, Magyar–Francia Kultúrliga, 222. o.

6 Trefort Ágoston beszéde a közoktatásunk teendőiről. In T. Kiss T. 1993 *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)* i.m. 193.

7 Gróf Csáky Albin programbeszéde. In T. Kiss T. 1993 i.m. 199.

8 Schneller I. 1890 *Pedagógiai dolgozatok*. Első kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 273. o.

9 uo. 273–274.

10 Dr. Török A 1890: *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest, Országgyűlési Értesítő Kő- és Könyvnyomdája Részv.társ., 5. o.

röpiratot kibővíti és 1894-ben könyv formátumban megjelenteti.¹¹ Szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy az „egyetem menjen a néphez” Magyarországon is. Az angol University Extension, mintájára legyen „Népszerű Főiskolai Tanfolyam”.¹² Berzeviczy könyve kapcsán figyelemreméltó gondolatokat írt le a kötet méltatója, a kortárs Waldapfel János: „Valahányszor a paedagógiai theoria embere oly kérdés előtt áll, mely új közművelődési intézmények alkotására vagy szervezésére vonatkozik, és e kérdést az elvek megvilágítása mellett vizsgálni próbálja: mindannyiszor érzi, hogy oly talajon mozog, melyet mindeddig tudományosan alig műveltek, és a melyen az elvszerű, elméletileg szigorú eligazodás helyett még mindig csak a véletlentől vagy localis rugóktól inspirált tapogatódzásokkal elégszik meg az európai tudományosság. Még mindeddig nem létezik az a tudomány, mely a modern közművelődés organismusát egészében áttekintené, elveit kifejtené, határait megállapítaná, megmondaná, hol kezdődik és hol végződik az, a mit közműveltségnek nevezünk, melyek szükségletei, mily viszonyban vannak ezek egymáshoz, melyek az egyik vagy a másik szükséglet prioritásának kritériumai, mi az egyik vagy a másik intézmény osztaléka a közművelődés létrehozásában stb. stb. Még mindig nincs meg az, a mit közművelődés tudományának nevezhetnénk (...) a történeti előmunkálatok, a közművelődési és specialiter az iskolai intézményeknek a közműveltségre való hatására vonatkozó történeti tanulmányok még sokkal fejletlenebbek, mintsem hogy a tudomány ily rendszere egyelőre kellően felépülhessen (...) az egész kultúrára kiterjedő szempontok kell hogy vezessenek (...), azaz kell (...) más európai államok jelenével és múltjával való összehasonlítás, a történeti és statisztikai okulás is”.¹³

Bár a közművelődés fogalmának és tudományos mibenlétének tisztázására nem került sor, a 19. század végén, a 20. század elején számos társadalmi szervezet, sőt intézmény nevében is szerepelt a kifejezés: Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, 1882, Nyitra; Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület, 1885, Kolozsvár; Dunántúli Közművelődési Egyesület, 1890, Budapest; Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület, 1903, Szeged;

11 Dr. Berzeviczy A. 1894 *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest, Singer és Wolfner kiadása.

12 Felkai L. 1998 Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus. *Magyar Pedagógia*, 1:32.

13 Waldapfer J. 1894 *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Dr. Berzeviczy Albert könyve. *Magyar Pedagógia*, 508. o.

Alföldi Magyar Közművelődési Egyesület, 1911, Budapest.¹⁴ Közművelődési Palota elnevezést kapta Szegeden az 1896-ban épült Városi múzeumnak és Könyvtárnak helyet adó intézmény. A 20. század első éveiben skandináv mintára, 'köz' művelődési tartalommal népfőiskolai tanfolyamok, majd intézményi formációk szerveződnek Magyarországon. Az 1908-óta működő Országos Közművelődési Tanács (a népi kalendáriumokra emlékeztetően) *Vasárnapi Könyv* címen – a „köz számára” – hasznos gyakorlati tudnivalókat tartalmazó, ismeretterjesztő képes hetilapot (kiadványokat is) adott ki több évtizeden át, egészen az 1940-es évek közepéig. A közművelődés szó megjelenése ellenére a köznapi életben és szóhasználatban mégis a nép művelésére utaló populárisabb és aufklerikus színezetű népművelés, népművelő, népnevelő kifejezés terjedt el. Folyóirat is indul 1906-ban *Népművelés* (majd *Népművelés*) címen a Franklin-Társulat kiadásában. 1912-ben a folyóirat címet és kiadót változtatott. Néhány évig (1912–1914) *Új Élet* volt a fő cím, a *Népművelés* alcímként szerepelt, az évfolyamjelzés viszont folyamatos maradt. Később *Népművelés* a főcím, és *Új Élet* alcím került a lapra. A kiadást Rózsavölgyi és Társa cég végezte, 1918-ig.

A 19–20. század fordulóján az University Extension megjelenése kapcsán egyre gyakoribb a közművelődés önálló részeként megjelenő szabadoktatás/szabadtanítás szóhasználat. A kifejezés nyitottságra utal. Apponyi Albert kultuszminiszter támogatta a szabadoktatást, segítette Pécsset, 1907-ben megrendezni a szabadtanítási kongresszust, amelynek eredményétől aztán megijedt. Törvénynyel akarta szabályozni a közművelődést, 1908-ban meg is bízta Jancsó Benedeket, hogy készítse el a tervezetet. A tervezet elkészült, de a törvényhozást már más problémák foglalkoztatták. Tény, hogy az 1920-as évek kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno, még 1924-ben is emlegette azt a szélsőséges szabadelvű szellemiséget, amely a konferencián előadást tartó Pikler Gyula és Jászi Oszkár mondanivalóját jellemezte, és amely szerinte nemcsak a forradalmakhoz, de Trianonhoz is hozzájárult.¹⁵

Wlassics Gyula, volt kultuszminiszter 1912-ben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszédében már részletesebben szól a közművelődésről,

14 Bajza J. 1924 Magyarország tudományos és irodalmi társulatai. *Közművelődés*, 415. o.

15 Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926 (1927). Budapest, Athenaeum, 52.

annak jelentőségéről. Beszédében kitér az egyén (személy) és a köz szerves kapcsolatára, de megemlíti a mindenkori kultuszminiszter felelősségét is: „mert úgy vagyok meggyőződve, hogy a magyar közművelődés nemzet- és államfenntartó munkájából mindenkinek rendes hatáskörén túl is ki kell vennie részét, de különösen teljes lelkesedéssel, illő elfogulatlansággal és bátor meggyőződéssel kell szolgálnia a közművelődés ügyét annak, kit a sors hosszabb időn át a magyar közművelődési ügyek első hivatalos és felelős munkásává rendelt és a kinek erkölcsi felelősége is fennáll a nemzet előtt ma is mindazért, a mit a magyar közművelődés hivatalos szolgálatában tett”.¹⁶ Wlassics megpróbálja körvonalazni a közművelődés mibenlétét is. „Sehol még közművelődés naggyá nem lett, mely nem egy népösszesség, egy nemzet erejében bírta forrásait. Nagyszabású közművelődés politikát egy ember, legyen a legmagasabb fokon, legyen a jók legjobbika és bírja a hatalom minden eszközeit, vagy bármely lelkes csoport nem valósíthat meg. A nemzet összereje, összhangzó munkájának gyümölcse lehet ez csak. Azért kell felkarolnunk minden intézményt nemcsak az oktatás és nevelés, hanem az anyagi közművelődés minden ágában is, melylyel hazánk nagyobb vidéki városaiban a közművelődési elemek erejét fokozhatjuk és szaporítjuk (...) Nálunk nagyon uralkodnak a kizárólagos természetű vélemények és nemcsak a közélet, hanem a közművelődés területén is. Egyszer az egyik jelszó kizárólagosságára esküszünk, másszor a másik jelszó zárja ki amaszt. Egyszer az egyik iskolafaj a csodatévő hatalom, másszor a másik. Pedig valamennyi iskolafaj együtt sem elég a nagy feladatok betöltésére, ha ismét kizárólagosan minden eredményt a felnőtt társadalom szenvedőleg nyugalommal csak az iskolától vár”. Wlassics a közművelődésről azt tartja, hogy „a szellemi szabadság területe. A kultúra a versenyképesség területe. Itt védővámokat nem lehet felállítani. Itt a szellem ereje megy hódító útjára. Hatalommá itt csak a műveltség fajsúlya, ereje, mélysége és terjedelme lehet”.¹⁷

A két világháború között: „...hiszek egy hazában..., Hiszek Magyarországon feltámadásában...”

A dualizmus kor szabadelvű egyetemén tanult, az 1920-as években magát már újkonzervatívnak nevező Klebelsberg Kuno kultúrpolitikájában sajtó-

¹⁶ Báró Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszéde. In T. Kiss T. 1993 i.m. 203.

¹⁷ i.m. 204-205.

tos népművelés-közművelődés szimbiózis jött létre. A miniszter elutasítja a nép művelésére irányuló 19. század végi és 20. század eleji kultuskormányzati tevékenységet, tudományos (főként társadalmi) ismeretek, különböző ideológiák megismertetésére történő törekvéseket. A plurális szerkezetű szabadtanítás, szabadoktatás helyett, a homogén szerkezetű és tartalmú népművelésre helyezi a hangsúlyt. Centralizált intézményrendszert hoz létre. Megszünteti az Országos Szabadoktatási Tanácsot. 1922-ben létrehozza az Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottságot és hálózatát, a törvényhatósági Népművelési Bizottságokat, amelyek folyóiratokat és kiadványokat jelentetnek meg.

Megmaradhatott az Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottsággal párhuzamosan működő Országos Közművelődési Tanács (OKT) és területi (intézményi) hálózata. Az utóbbi szervezet *Közművelődés* címen – kultuszminisztériumi államtitkár [!!!], Czákó Elemér szerkesztésében – folyóiratot is indíthatott 1924-ben. A kiadvány tárgya a nemzeti önismeret, művelődés és tudományos intézmények ismertetése, könyvek és folyóiratok szemlézése, iskolán kívüli népművelés és a határainkon túl lévő magyarság kultúrájáról való tájékoztatás. A folyóirat mindössze egy évet élt, tíz száma jelent meg.

Klebelsberg a közművelődés érvényességi körét hol szűk, máskor tág értelemben szabta meg. Szűken értelmezte, amikor megalakította a magyar kormány által, Károlyi Mihály elkobzott birtokaiból létesített Nemzeti Közművelődési Alapítványt, amely elsősorban a népiskolai és egyetemfejlesztési program megvalósítását szolgálta. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én, a Nemzetgyűlés előtt tartott beszédében viszont a kulturális élet valamennyi területét és ágazatát a fogalom alá rendelte.¹⁸ A kultúrpolitika kettős mércéjét jelzi az is, hogy Klebelsberg 1924-ben nem a kormányzat által működtetett Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottság, hanem a liberális színezetű Országos Közművelődési Tanács előtt jelentette be az iskolán kívüli népművelési törvény megalkotásának szükségességét.¹⁹ Négy évvel később, 1928-ban a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson ismét elhangzott a törvényalkotás szükségessége. A kongresszuson folyó parttalanná vált vita okán azonban most sem került a parlament

¹⁸ i.m. 537-555. o.

¹⁹ Klebelsberg Kuno kultuszminiszter törvénytervezete az iskolánkívüli népművelésről. Az Országos Közművelődési Tanács közgyűlés. *Közművelődés*, 1924:144-148.

napirendjére. A törvény megalkotásáig még fél évszázadig, 1976-ig várni kellett.²⁰

Hóman Bálint kultuszminisztert is foglalkoztatta a törvényhozás. Figyelme azonban a közművelődés komplexitásának, plurális szerkezetének törvényi szabályozására törekvése helyett az egységes nemzetnevelés megteremtésének irányába fordult. A Képviselőház 1933. május 31-i ülésén tartott beszédében a következőket mondta: „A nemzetnevelés problémáját taglalva, úgy látom, hogy a XIX. század specializáló irányával szemben korunk feladata a nemzeti élet szintézisének megteremtése. Minden értéket egységbe kell foglalnunk, de ez a szintézis nem formalisztikával, nem szabályokkal, hanem csak szelekcióval és neveléssel történhetik”.²¹

Az 1945 utáni egy-két év: „Virágozzék minden virág!” – „...Holnapra megforgatjuk az egész világot!”

Az 1940-es évek első felében a közművelődés szó nem lelhető fel a napilapok és folyóiratok hasábjain. Megjelentek és szaporodtak azonban a világháborút lezáró évtized második felében meghonosodott, 'szabad' jelzővel ellátott elnevezések. Kiadásra kerül a Szabad Nép napilap. A Szabad Föld hetilap köré valóságos intézmény-rendszer épült ki: Szabad Föld Téli Esték, az ismeretterjesztő előadásokat segítő Szabad Föld *Téli Esték füzetek* és a Szabad Föld *Könyvtárak*. Pedagógia a szabad nevelés eszményét hirdeti. A koalíciós kormányba a Nemzeti Parasztpárt által delegált Keresztury Dezső vallás és közoktatásügyi miniszter 1945–1947-ben kiemelten támogatta a debreceni egyetemi professzor, Karácsony Sándor törekvését, akinek nevéhez kötődik a szabadművelődés: vagyis a demokrácia, a központilag diktált „iskolán kívüli népművelés” megszüntetése.²² Megalakult az Országos Szabadművelődési Tanács.

20 T. Kiss T. é.n. A felnőttoktatás törvénybe foglalásának kísérleteiről, a közművelődési törvény megalkotásáig. In *Művelődéstörténet. Tanulmányok és kronológia a magyar nép művelődésének, életmódjának és mentalitásának történetéből*. II. Szerk. Gelencsér Katalin. Budapest, Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth Kiadó, 703-723.

21 Hóman B. 1938 *Művelődéspolitiká*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 103. o.

22 Vö. A „Debreceni Iskola” neveléstudománytörténeti vázlat. (2007) *Karácsony Sándor és korszaka a debreceni egyetemen*. Szerk. Brezsnaynszky László. Budapest, Gondolat Kiadó, 183-247.

A Tanács szakmai folyóirata Karácsony Sándor főszerkesztésében, 1947. január és 1948. október között *Új Szántás* címen jelent meg. Helyi szinteken is megszerveződtek a viszonylag autonóm módon működő Szabadművelődési Tanácsok, amelyek szakmai kiadványokat adtak ki.²³

A Kereszturyt váltó, a kommunistákkal erősen szimpatizáló Ortutay Gyula, az „alulról kell építkezni” gyakorlat és a „virágozzék minden virág” szemlélet jegyében, jelentős előnyöket biztosított a szovjet hadsereg által megszállt Magyarországon mindinkább teret nyerő kommunista eszmeáramlatnak.²⁴ Az irányzat orgánuma a 'szabad' előtaggal illetett, 1945 márciusától megjelenő, kommunista politikai napilap, a *Szabad Nép*, amely 1956-os forradalom leverését követően a *Népszabadság* nevet vette fel. (Az elnevezés túlélte az 1989/90. évben bekövetkezett rendszerváltást. A napilap utolsó száma 2016 októberében jelentek meg.) „Holnapra megforgatjuk az egész világot” – skandálták hittel és lelkesedéssel Magyarország fiatal nemzedékének radikális csoportjai. A fiatalok őszinte tenni akarása azonban becsatornázódott a Magyar Kommunista Párt/Magyar Dolgozók Pártja (MKP/MDP) tehatalomra törő törekvéseibe. A kormányzásra került MDP uralta Országgyűlés 1949-ben az alkotmányban rögzítette a kultúra szocialista jellegét.

Az új világ megteremtéséhez azonban elengedhetetlenül szükségessé vált a magyar nép (át)nevelése. A kultúrpolitikai törekvés nem új: Klebelsberg is úgy vélte, hogy „a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúr-demokrácia nem készíti elő. Csak olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk”.²⁵ A kultuszminiszter szerint a régi passzív, negatív és destruktív magyar típusok helyett az aktív, pozitív és produktív ember kialakítására kell törekedni.²⁶ Vagyis cél tudatos tevékenységgel lehet (demokráciára, szocialistává) „érlelni” a népet.

A nép (át)nevelésre vállalkozott a kommunista Révai József is, aki 1949 és 1953 között a kultúra

23 Dokumentumok a szabadművelődés történetéhez (1945–1949). (1988) (Összeáll. és bev.) Dancs Istvánné. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

24 Vö. Ortutay Gy. 1949 *Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek*. Budapest, Hungária Könyvkiadó.

25 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. (1927) i. m. 365.

26 Klebelsberg Kuno: Reálpolitika és neonacionalizmus. *Pesti Napló*, 1928. január 8.

teljhatalmú diktátoraként, az MDP KV titkáráként, egyben népművelési miniszterként meghirdette a – „tartalmában szocialista, formájában népies” – populáris kulturális forradalmi programot. A nép átnevelését szolgáló eszközzé lett: a látványos tömegrendezvények szervezése, szocialista embertípus kialakítását és az új erkölcs megteremtését előmozdítani hivatott számos népies alkotás és program (különös tekintettel a filmművészetre), az egyénre gyakorolt „intenzív nevelési módszer”, a gunyoros hangvételű, agitáció: a „csasztuska”.²⁷

Az (át)nevelés fontos alapintézményei, helyi bázisai a népművelő/népnevelő által igazgatott, kisebb településeken kocsmból átalakított – Kodály Zoltán tiltakozása ellenére – kultúrotthonoknak nevezett intézmények lettek.²⁸ A társadalmi szerkezet drasztikus, szovjet típusú át(de)formálása, az államosítások, kitelepítések, internálások, vagyonekzabzások, koncepciók percek, a kultúra propagandisztikus szintre süllyesztésének következménye pedig az 1956 októberében kirobbant forradalom.

A Kádár-korszak: „Aki nincs ellenünk, az velünk van” – „3T”

A forradalmat a szovjet Vörös Hadsereg kíméletlenül leverte. Hatalomra került Kádár János, és kezdetét vette az 1989-ig nevét viselő korszak. A rezsim első másfél évtizedében megmaradtak, sőt gyarapodnak a ’nép’ előtaggal kezdődő szavak, szervezetek: népköztársaság, néphatalom, népakarat, népi demokrácia, népbíróság, néphadsereg, népi ellenőrzés, népünnepély, népuralom, népgazdaság, népi ellenőrzés. Megmaradt a népművelés kifejezés is, hiszen a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 1958-ban elfogadott új kultúrpolitikai határozata továbbra is fontosnak tartotta a nép nevelését, mert annak elhanyagolásában látta a forradalom kitörésének egyik okát. A kommunista párt ragaszkodott a kulturális forradalom folytatásához, de már „tartalmában szocialista, formájában realista” tematikával. Gyakorolták a szubjektív megítélésnek kitett, megengedő liberalizmust és az egyoldalú, így bármikor visszavonható tolerancia

27 Vö. Bolvári-Takács G. 2011 *A művészet megszelídítése. Folyamatok és fordulatok a művészetpolitikában, 1948–1956*. Budapest, Gondolat Kiadó.

28 Vö. Halász Cs. 2013 *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Budapest, MNL Pest Megyei Levéltár.

alapján álló, nem pedig a szellemi partnerek autonómiájának, szabadságának elismerésén nyugvó „kontúrталanságot” biztosító 3T-elvét: támogatás, tűrés, tiltás. A nemzetközi feltételrendszer közegében a tiltás egyszerre volt hivatva a kulturális folyamatok „kézben tartásának” demonstrálására, s ezzel paradox módon, éppen a legnagyobb szabadságfok biztosítása, de egyben a fennmaradt politikai ortodoxiak követelményrendszerének érvényesítése is.²⁹ A kormány az 1956-os forradalomban aktív részt vállaló, „bűnös” Népművészeti Intézet helyett létrehozta a Népművelési Intézetet. Az 1960-as években meghirdeti a népművelés alapintézményének tartott kultúrház-építési programot. A korszak szemléletére jellemzően, néhány központilag megrendelt títusterv alapján – továbbra is tömegrendezvényekben gondolkodó szemlélettel – számos, csupán nagyteremmel rendelkező intézmény épült az országban.³⁰ Az 1960-as években a Népművelési Intézet szaklapot alapított. A *Népművelési Értesítő* című folyóirat azonban az 1970-es évek közepén megszűnt. Megmaradt viszont az 1954-től havonta megjelenő szakmai folyóirat, a *Népművelés*, amelyet 1989-ig, a rendszerváltásig adtak ki.

Az 1950-es évek, „fényes szelek” radikális, homogénnek nevezhető baloldali generációját, a differenciált irányultságú ’68-as nemzedék radikalizmusa követte. A politika nyugtalan a nyugatról beszűrődő (kulturális) jelenségek miatt. Új baloldali, sőt jobboldali (lásd a szegedi CPG együttest) irányzatok jelentkeznek. Az egyetemisták körében, Magyarországon is népszerű lesz a Mao-kultusz. Gyarapodtak az alulról induló, spontán kezdeményezések, különösen a beat-zenekarok köré szerveződő rajongók táborai, a táncházak, az ifjúsági klubok, amatőr alternatív művészek és művészeti csoportok tevékenységei. Feszültségeket keltenek a „másként gondolkodók” csoportjai. Az ország nagyobb városaiban csövesek és a punkok bukkannak fel. Számos, új és különféle, „falakon túli” közösségi formációk alakulnak, szerveződnek. A valóság arra készíti a hatalom kultúrpolitikáját, hogy – hasonlóan az 1950-es évekhez – ezeket az új jelenségeket

29 T. Kiss T. 2002 *Fordulatok–folyamatok. Fejezetek a magyar kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 63.; Eörsi L. 2008 Ideológiai pragmatizmus és (Ön)cenzúra. A három „T” kultúrpolitikája. *Világosság*, 11–12:73–96.

30 T. Kiss T. 2000 *A népművelésről a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből*. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 67.

és törekvéseket megpróbálja bevonni, integrálni a saját rendszerébe.³¹

Az MSZMP Központi Bizottsága 1974. március 19–20-i ülésén úgy döntött, hogy bevezeti a szocialista közművelődés fogalmát. Az állampárt ideológusai, az értelmiség meghatározó személyiségei is egyetértettek a népművelésről közművelődésre váltással. Számos kiadvány és sok jeles (felsorolva is terjedelmes helyet elfoglaló) személyiség által jegyzett tanulmány jelent meg ebben az időszakban. A szerzők támogatták a kommunista párt kultúrpolitikájában jelentkező „változást”.³² A népművelést közművelődésre cserélő kultúrpolitika ugyanis azt sejtette, hogy megszűnik a nép „felülről” történő művelése, helyette a köz „alulról” történő kezdeményezése lesz a meghatározó, s a központi irányítás helyett a decentralizáció válik majd döntő tényezővé. Hermann István filozófus és a közművelődés értelmezésével megbízott munkacsoportja azonban nyíltan megfogalmazta – ezzel szűk ideológiai keretek között tartotta/szorította a gondolkodást és a működtetést –, hogy a szocialista „közművelődés [nem más, mint] a különböző irányú társadalmi szükségletek fejlődése folytán, a kulturális forradalom kiteljesedése”. Vagyis továbbra is napirenden maradt a nép szocialista (át)nevelése, csak más szerkezetben és módon.³³ A definíció szerint: „a szocialista közművelődés a jelenlegi társadalmi, politikai és kulturális viszonyaink között kialakuló, a meglévő művelődési igényszintekre épülő, a szocialista társadalom fejlődésének érdekeit, a kulturális forradalom és az egyén önkifejtését egyszerre szolgáló iskola melletti és iskolán, valamint szakképzésen túli, önkéntességet és tudatosságot feltételező, állandó, nevelő, művelő, személyiségformáló tevékenység, amely a társadalom tagjai részéről a társadalom tárgyiasodott tudásának megszerzésére és saját személyiségük (képességeik, tulajdonságaik) sokrétű kiteljesítésre irányul”.³⁴

A kormányzat és az uralkodó ideológia által jóváhagyott populista szocialista (átnevelő) közművelődés, állami szintű megvalósításához (anyag

31 i.m. uo.

32 Ld. még: *A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai*. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. (1976) Szerk. Herczeg F., Villangó I. Országos Közművelődési Tanács, Budapest; *Közművelődési kézikönyv*. (1977) Szerk. Füleki J., Herczeg F., Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

33 *A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai*, i. m. 66.

34 uo. 71.

teteleket is biztosító) törvényre volt szükség. A közművelődésről szóló 1976. évi V. törvényt, Pozsgay Imre kulturális miniszter előterjesztésében, 1976 októberében elfogadta az országgyűlés. (Érdekesség, hogy az 1976-ban megjelent *Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon* című lexikonban a közművelődés szó még csak fejezetcímként, és nem címszóként szerepel).³⁵ A törvény jellegzetessége volt, hogy a szocializmust, a szocialista emberideált helyezte a középpontba, ennek megfelelően a közművelődést is ennek az eszmének a szolgálatába állította. Tartalma általános jellegű, nem tért ki több lényeges kérdésre, mint például a kulturális javak védetté nyilvánítására, a könyvtár szerepére, a régészeti védelemre vagy a muzeális intézmények feladatára. Foglalkozott az oktatási, közművelődési intézményekkel és a közművelődés irányításával. A kultúrpolitika irányítójaként egyértelműen és kizárólagosan az államot határozta meg.

Az MSZMP KB közművelődési határozata és a törvény megjelenése maga után vonta új szervezetek megalakítását, a meglévők elnevezéseinek megváltoztatását. A kultúrházak művelődési otthonok/házak/központok lettek. 1974-ben létrejön az Országos Közművelődési Alap. A Népművelési Intézet közművelődési folyóirataként megjelenik a *Kultúra és Közösség*, amely rendszerváltás után, egymást váltó kiadók segítségével, napjainkban is él. A törvény szellemében átalakul a Népművelési Intézet léte és elnevezése is. Az Intézetből 1980-ban kivált a Művelődéskutató Osztály, amely önálló Művelődéskutató Intézetté alakult, majd 1986-ban a Művelődéskutató Intézet és a Népművelési Intézet összevonásával létrejött az Országos Közművelődési Központ. Megalakul az Országos Közművelődési Tanács, helyi szinteken létrejönnek a Közművelődési Bizottságok, a főhatóságnál a Közművelődési Főosztály mellett, Közművelődési Koordinációs Titkárságot is felállítanak, amely háttérintézményként szolgálja az Országos Közművelődési Tanácsot, megalapítják és gondozzák a Belföldi Közművelődési Ösztöndíjat. A szakmai munkákat megjelentető Népművelési Propaganda Iroda pedig felvette a Múzsák Közművelődési Kiadó elnevezést, amely a rendszerváltás után Vita Kiadó néven rövid ideig még működött.

A szocialista közművelődés kapcsán az 1980-as évektől a szocialista jelző egyre több kérdést fogalmazott meg. Például: mit jelent a szocialista élet-

35 *Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon*. Lexikon. (1976). Főszerk. Bíró V. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 176.

mód? Mit tartalmaz a szocialista szórakoztatás és szocialista módon való szórakozás? Mit tartalmaz a szocialista életmód? Mitől szocialista egy közösség, brigád? A kérdésekre nem érkeztek elfogadható magyarzatok.

Az 1960-as évektől bontakozott ki a közművelődési szakemberképzés új struktúrája is, amely az andragógiára, a felnőttképzésre épült. A Durkó Mátyás által elindított szakemberképzés Magyarországon a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, 1956 végén kezdődött, majd az 1960-as évektől valamennyi tanítóképzőben és tanárképző főiskolán, valamint Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem is létjogosultságot nyert. Durkó nemcsak megalapította és bevezette a felnőttkori tanulással és közművelődéssel foglalkozó szakemberek képzését, hanem az 1968-ban megjelent *Felnőttnevelés és népművelés* című könyvével lerakta az andragógia diszciplína alapjait is.³⁶ A képzés kultúrpolitikai elvárások/kényszerek, mennyiségi szemlélet miatt a valóságos innováció hiányában a túlélésre törekedett. A szakképzés „megújulásai” jelzik az oklevélben beírt, végzettséget igazoló elnevezések: népművelő, közművelődési és népművelési előadó, majd a rendszerváltás (1989/90) után művelődésszervező, művelődési (kulturális) menedzser.³⁷ A felsőoktatásban 2006 után bevezetett bolognai szerkezetben győzedelmeskedett Durkó álma. Létjogosultságot nyert az andragógus szak. A képzést – BA szinten –, amelynek egyik szakiránya volt a művelődésszervező azonban rövid időn belül megszüntette a minisztérium. A szak helyét a tudományosan kimunkálatlan közösségszervező képzés vette át.

Rendszerváltás: „Valami ismeretlen felé, elébe – sodródunk vagy törekszünk?”³⁸

Az 1989/90-es rendszerváltozást követő évtizedekben jelentős társadalmi mozgásokra, átalakulásokra került sor, melyek hatással voltak a közművelődésre is. Magyar Bálint művelődési és közoktatási

36 Vö. T. Kiss T. – Tibori T. 2015 *Az önépítés útjai. Durkó Mátyás munkássága*. Szeged, Belvedere Kiadó. <https://doi.org/10.14232/belvbook.2015.58515>

37 T. Kiss T. 2009 Túlélés, alkalmazkodás és/vagy innováció. Egy felsőoktatási szakemberképzés kimunkáltságának kényszereiről, ellentmondásairól és lehetőségeiről. *Kultúra és Közösség*, 2:7-19.

38 Petri György: *Valami ismeretlen* című versének kezdő sorai.

miniszteri időszakában elfogadásra került a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény volt, amely hatályon kívül helyezte az 1976. évi V. törvényt. Az országgyűlés tisztázta az állam és a közművelődés viszonyát, meghatározta az állam és az önkormányzatok felelősség-vállalásának mértékét és a közművelődési intézmények tulajdonát, tulajdonosait. Konkrét célokat írt elő, kitért a civil szféra fontosságára, szerepvállalására. Megfogalmazta az egyének és közösségek művelődéshez való jogát, fontos célja volt továbbá a pénzforrások arányos elosztásának meghatározása.

Mindeközben észrevehetően csökkent a 'közművelődés' kifejezés gyakorisága a folyóiratokban és napilapokban, egyre ritkábban, vagy igencsak ellentmondásosan fordult elő a kultúrpolitikai narratívákban és a mindennapi gyakorlatban. Az 1990-es évektől a 'köz' előtag helyett, előtérbe kerülnek a 'magyar' és a 'nemzeti' jelzők. (Magyar Művészeti Akadémia, Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Filmalap, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Nemzeti Dohánybolt stb.) Az Országos Közművelődési Központ nevéből 1992-ben kikerült a közművelődés szó, átalakul Magyar Művelődési Intézetté, amely 2008-ban Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus, 2013-ban pedig Nemzeti Művelődési Intézet lett. A közművelődési központok helyett létrejöttek az úgynevezett kulturális központok, amelyek tevékenységei és feladatai települési, kerületi szintű biztosítása mellett több egymással határos járásra, egy vagy több megyére terjednek ki. A budapesti székhelyű Nemzeti Művelődési Intézet 2016-ban jogutód nélkül megszűnt, pontosabban átkerült az NMI Művelődési Intézet Nonprofit Kft., azaz a Lakitelken működő népfőiskolai alapítvány tulajdonába, ahol 2018-ban ünnepélyesen lerakták a Művelődési Intézet alapkövét. Az intézet létesítésének alapvető feladata – hangzott el az ünnepségen – a közösségi művelődés jelen folyamatainak kutatása és szakmai utánpótlásának biztosítása, a dúrkói örökség ápolása.³⁹ A kultúrpolitika a közművelődés komplexitásának és a plurális szerkezetének fejlesztése helyett, a „centrális erőter” jegyében, a keresztény értékekre hivatkozó, egységes (központosított) nemzetnevelésre helyezte a hangsúlyt.

A közművelődés kutatására utójára 1996-ban, mintegy 20 millió forint nagyságrendben, az MTA

39 Letették az NMI Művelődési Intézet épületének alapkövét Lakiteleken: <https://www.sonline.hu/.../letettek-az-nmi...> [Letöltve: 2018.10.16.]

Szociológiai Kutatóintézet *Magyarország kulturális állapota* című, országos kiterjedésű projekt keretében került sor. A rendszerváltás utáni években még fontos célként megfogalmazott és szorgalmazott élethosszig tartó tanulás (lifelong learning) a 2010-es évtizedben már alig-alig kerül említésre. A kutatások leszűkültek a Lakitelek Népfőiskola koordinálásával szerveződő Kárpát-medencei – már nem „határon túlinak nevezett” –, magyar/nemzeti értékeket feltáró kollégiumok munkálkodásaira, a Kárpátalján, Erdélyben, a csángók között, a Délvidéken, a Felvidéken, az Őrvidéken és a Muravidéken folyó adatgyűjtésekre. Szakmai kiadó hiányában a csekély számú publikációk megjelenéséhez csupán néhány folyóirat, az NMI Művelődési Intézet interdiszciplináris online kiadványa, a *Kulturális Szemle*, a negyedévenként megjelenő *Kultúra és Közösség* periodika, valamint egy-két vidéki orgánium (*Debreceni Szemle*, *Zempléni Múzsza*, *Művelődés Népfőiskola Társadalom*) nyújt felületet.

A hazai közművelődés „új világát”, a „panem et circenses”-re emlékeztető populáris, „tömegemberre” irányuló, pálinkákat, borokat, söroket népszerűsítő, a különféle ételek készítését propagáló gasztronómiai fesztiválok, események: falunapok, sátoros ünnepek, hagyományörző játékok, könnyűzenei koncertek, futóversenyek növekvő száma kezdi kitölteni. Jelentős támogatása van a tömeg-

szórakoztató programoknak, a gondtalan kikapcsolódást segítő „wellness” hétvégéknek. A „közösségi művelődést látványelemként színesítik” a különböző fantáziánéven rendezett, ilyen-olyan „kutatók”, „könyvtárak”, „fürdők”, „múzeumok”, „templomok”, „színházak”, „kávéházak”, „modern gyárak” stb. éjszakai néven hirdetett programok. Háttérbe szorulni látszanak a művelődés lényeges építőkövei, a 'köz' előtaggal kezdődő szavak, tevékenységek és intézmények. Gyakorta szimpla létükért küzdenek az autonóm civil szervezetek, a művészeti alkotó csoportok, és az országot behálózó, alulról szerveződő népfőiskolák közösségei.

A 'köz' előtaggal kezdődő szavaink és tevékenységeink nemcsak a magyar nyelvben, de a társadalmunkban is jelentős helyet, sőt meghatározó szerepeket töltöttek be. „Az *enyim*, a *tied* mennyi lármát szüle, Miolta a *miénk* nevezet elüle” – írta Csokonai Vitéz Mihály az 1790-es években „Az estve” című versében. Talán nem járunk messze az igazságtól, amikor azt mondjuk, hogy történelmünk során, hazánk állapotának, társadalmunk fejlődésének és jövőbeli létezésének mindig „lakmuszpapírai” voltak/lesznek a 'köz' előtaggal kezdődő kifejezések, tettek és közösségek. Problémák mindig akkor támadtak, amikor tartalmukat veszítették, mellőzésre kerültek, vagy a politikai propaganda eszközeivé váltak.

